

Safevi Ülkesinin İngiliz Konukları (İngiliz Tacirlerin İran Seyahatleri, 1562-1581)

The English Visitors of the Safavid Country (Persia Travels of Merchants of the English, 1562-1581)

Özer KÜPELİ*

Özet

XVI. Yüzyılda İngiliz tacirleri denizasıırı ticarete katıldılar ve giderek bu ticaretteki paylarını artırdılar. Bu artıştaki en büyük etken şüphesiz İngiltere Krallığı tarafından desteklenen anonim şirketlere aitti. Bu anonim şirketlerden birisi de 1553'te Rusya'da kurulmuştu ve kısa sürede Rusya ticaretini denetimine almıştı. Bu esnada 1557'de Anthony Jenkinson Moskova Şirketinin başına getirildi ve ilk işi Hazar Denizi ve ötesine bir keşif seyahati yapmak oldu. Bu seyahat esnasında İran'ın ticarî potansiyelini fark etti. Bunun üzerine Kraliçe I. Elizabeth'in mektubunu iletmek üzere elçi olarak İran'a gitti. Amacı Şah Tahmasb'tan İngiliz tacirleri için bir takım ayrıcalıklar elde etmektir. Fakat bu talebi Şah tarafından kabul edilmedi. Yine de, Moskova Şirketi İran seyahatlerini sürdürmeye karar verdi ve 1581'e kadar beş seyahat daha düzenlendi. Bu seyahatler Safeviler ile İngiltere arasındaki ilk diplomatik ve ticarî münasebetlerdi.

Anahtar Kelimeler: İngiliz tacirler, Moskova Şirketi, İran, Safevi-İngiltere İlişkileri

Abstract

English merchants participated in overseas trade in the 16th century and gradually increased their roles in this trade. Joint-stock companies, which were sponsored by the Kingdom of England, were the greatest factor in this increase. One of those joint-stock companies was founded in Russia in 1553 and took control of the Russian trade in a short time. Meantime Anthony Jenkinson was appointed as captain-general of the Muscovy Company in 1557. His initial step was to make an expedition of discovery to Caspian Sea and beyond. He noticed commercial potential of Persia during his expedition. Thereupon, he went to Persia as an envoy to convey a letter from Queen Elizabeth I. His aim was to obtain some privileges for the English merchants from Shah Tahmasb. But his demand was rejected by the Shah. However, Muscovy Company decided to maintain the journeys to Persia. So, it organized five more journeys until 1581. Those journeys were the first diplomatic and commercial relations between the Safavids and the England.

Keywords: English merchants, Muscovy Company, Persia, Safavid-England relations

* Dr., Ege Üniversitesi, Bornova – İzmir.

Giriş

İngiltere, XV. Yüzyıl sonlarına gelinceye kadar dâhilî mücadeleler dolayısıyla ada dışındaki gelişmelerle pek fazla alakadar değildi. Ancak Çifte Gül Savaşları (1455-1485) sonunda Tudor Hanedanı (1485-1603) üyeleri tahta sahip olunca İngiltere'nin de kaderi değişti. Bu dönemde güçlü ve merkezî bir krallığın temelleri atılırken, İngiliz halkı siyasal, sosyal ve ekonomik olarak ciddi atılımlarda bulundu.¹

XV. Yüzyıl sonuna gelinceye kadar İngiliz ekonomisi ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Adadaki koyunlardan elde edilen ham yünler Kuzey İtalya ile diğer dokuma sanayiinin bulunduğu şehirlerde oldukça talep görüyordu. Venedik ve Cenevizliler bu ticarete aracılık yapıyor, ham yün, kalay ve kurşun karşılığında şarap ve kuşüzümü gibi doğu mallarını İngiltere'ye getiriyorlardı.² Lakin bu ticaret zamanla çöktü ve İtalyanların Britanya Adası ile Akdeniz limanları arasındaki aracılık rolü azaldı. Bu durum büyük ölçüde VII. Henry (1485-1509) döneminde meydana getirilen güçlü askerî ve ticarî donanmanın eseri idi ki, bu deniz gücü sayesinde İngilizler XVI. Yüzyılla birlikte ada dışına açılmaya ve denizaşırı ticarete bizzat katılmaya başladılar.³ Nitekim tarihî kayıtlar İngilizlerin ilk kez 1511'de Akdeniz'e geldiklerini ve bu ziyaretlerin giderek sıklaştığını yazmaktadır.⁴ Bununla birlikte İngiltere'nin doğu-batı ticaretine aktif bir şekilde katılması ve bu ticaretin nimetlerinden faydalanması XVI. Yüzyıl ortalarından itibaren mümkün olacaktır.

İngilizlerin denizaşırı ticarete aktif olarak katılmalarında deniz gücü kadar etkili olan diğer bir unsur da, İngiliz ticaret gemilerini ülkenin ticarî çıkarları doğrultusunda organize eden anonim şirketlerin varlığı olmuştur. Kraliyetin verdiği yetkilerle İngiliz hükümetinin denetiminde hareket eden bu şirketler büyük ama riskli ve kâr potansiyeli yüksek yatırımlar peşinde koşan maceraperest ruhlu çok sayıda yatırımcıdan oluşuyordu. Şirketlerin sermayesini de bu yatırımcılar karşılıyordu. Bu şirketler faaliyet bölgelerinde bulunan hükümdar veya hükümetlerden kendilerine bölgesel tekel hakları temin ediyor, hatta kimi zaman İngiliz hükümetinin emirlerine verdiği donanma ile benzeri olmayan ticarî ve siyasî ağlar oluşturabiliyorlardı.⁵ Avrupa'dan, Uzakdoğu'ya ve Amerika'ya kadar yayılmış İngiliz şirketlerinin en erken tarihliyelerinden birisi Rusya topraklarındaki ticarî faaliyetleri yürüten *Moskova Şirketi*'dir.

Temelleri birkaç yıl öncesinde atılmakla birlikte Rus makamlarından ilk imtiyazını 1555'te elde eden⁶ Moskova Şirketi esas olarak Rusya topraklarında ticarî faaliyetler yürütüyordu. Ancak şirketin üyelerine bu yeterli gelmediğinden yeni kazanç kapıları bulmak

¹ Tudor hanedanı döneminde İngiltere'yi ve yaşanan değişimi ele alan bir çalışma için bkz. *A Companion to Tudor Britain*, ed. Robert Tittler and Norman Jones, Oxford 2004.

² C.G.A. Clay, *Economic Expansion and Social Change: England 1500-1700, II, Industry, trade and government*, Cambridge 2005, s. 103-108; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt I: 1300-1600*, (çev. Halil Berktaş), İstanbul 2000, s. 425.

³ M. Epstein, *The Early History of the Levant Company*, London 1908, s. 3.

⁴ Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1993, s. 719.

⁵ Daniel Goffman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler, 1642-1660*, (çev. Ayşe Başçı-Sander), İstanbul 2001, s. 12-13.

⁶ Moskova Şirketi, bir grup tacirin 1553'te İspanyol ve Portekizlilerin kontrolündeki denizyolu yerine karadan Rusya toprakları üzerinden Çin ve Uzakdoğu'ya alternatif bir yol bulma çabalarının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreç hakkında bkz. Armand J. Gerson, "The Organization and Early History of the Muscovy Company", *Studies in the History of English Commerce in the Tudor Period*, New York 1912, s. 1-16.

amacıyla doğunun farklı coğrafyalarına yönelik pazar arayışları sürüyordu. Aşağıda da bahsedileceği üzere bu arayışların sonucunda İngilizler İran pazarını keşfettiler.⁷

İngilizlerle karşılaşmaya değin Safevilerin Avrupalılarla diplomatik temasları oldukça sınırlı ve genellikle de Osmanlılara karşı ittifak arayışı şeklinde cereyan etmişti.⁸ Buna mukabil Safevi öncesi döneme ait birkaç teşebbüs dışında İngilizlerin bu coğrafya ile hiç alakaları olmamıştı.⁹

1) Anthony Jenkinson'un İran Seyahati (1562-63) ve İngilizlerin Safevilerle İlk Diplomatik Teması

1546-1556 yılları arasında ticaret ve seyahat maksadıyla Doğu Akdeniz'de bulunmuş olan Anthony Jenkinson, 12 Mayıs 1557'de Moskova Şirketi'nin başına genel direktör olarak atandı. Yeni görevine başladıktan sonra hemen Rus Çarı IV. İvan (1533-1584) ile görüşüp Hazar Denizi ve öte yakasına giderek şirketi adına o bölgelerde ticaret imkânlarını araştırmak için seyahat ruhsatı aldı. Nehir yoluyla Astarhan'a inip oradan da karşıya geçmek suretiyle Ürgenç, Buhara ve Semerkant taraflarına kadar dolaştığı bu seyahat esnasında karşılaştığı İranlı tacirler ve yanlarında getirdikleri ham ipek dikkatini çekti. Onlardan edindiği bilgilerle İran pazarının İngilizlere oldukça kârlı fırsatlar sunabileceğini anladı. Moskova'ya döner dönmez İran ile ticarete başlama fikrini çevresiyle paylaştı ve ardından da bunun için gerekli onayları almak üzere İngiltere'ye gitti (1560).¹⁰

İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth (1558-1603) tarafından Safevi Şahı Tahmasb'a (1524-1576) hitaben yazılmış bir mektupla Moskova'ya dönen Jenkinson, Moskova Şirketi adına Safevi Şahı'ndan İran topraklarında İngilizlere ticaret yapabilme serbestisi elde etmekle

⁷ Aslında Hazar Denizi kıyılarında XIII. Yüzyıldan beri canlı bir ticaret vardı ve tacirler İran ile Rusya arasında karşılıklı gidip geliyordu. Bu ticarî ilişkilerin Safevi döneminde de sürdüğü bilinmektedir. Bkz. Rudi Matthee, "Anti-Ottoman politics and transit rights: The seventeenth-century trade in silk between Safavid Iran and Muscovy", *Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants*, Volume 35, (Année 1994), s. 740-742.

⁸ Safevilerin Avrupalılarla ilk siyasi temasları Şah İsmail (1501-1524) dönemindeydi ve o, Osmanlılara karşı bir ittifakı hayata geçirmek için Venedikle irtibat kurmuş, onlardan ordusuna ateşli silahlar istemişti. Bkz. Giorgio Rota, "Safevî İmanı ile Venedik Cumhuriyeti Arasındaki Diplomatik İlişkilere Genel Bir Bakış", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 899-900. Öte yandan Safevilerin Portekizlilerle de 1510'lardan itibaren güneyde Hürmüz üzerinden kurdukları bir takım siyasi temaslar da mevcuttu. Bkz. Laurance Lockhart, "European Contacts with Persia, 1350-1736", *The Cambridge History of Iran, Volume 6, The Timurid and Safavid Periods*, ed. Peter Jackson and Laurance Lockhart, Cambridge 1986, s. 379-382; Safevi-Portekiz ilişkilerini değişik yönleriyle başlangıcından itibaren ele alan bir çalıştayda sunulmuş tebliğlerin yakın zamanlarda yayınlanmış hali için bkz. *Portugal, The Persian Gulf and Safavid Persia*, ed. Rudi Matthee-Jorge Flores, Peeters 2011.

⁹ İngilizlerin Safevi öncesi dönemde İran ile münasebetleri oldukça sınırlı ve kısa süreliydi. Nitekim İlhanlılar zamanında Argun Şah'ın (1284-1291) Kral I. Edward'a (1272-1307), kralın da 1290'lara doğru Geoffrey de Langley adlı bir şövalyeyi Argun Şah'a elçi olarak gönderdiği bilinmektedir. Bkz. Michael Prestwich, *Edward I*, Berkeley&Los Angeles 1988, s. 330-331. Yine Timur'un (1370-1405) Ankara Savaşı'ndan sonra bazı Avrupa kralları ile birlikte IV. Henry (1399-1413) ile de mektuplaştığı, hatta Henry'nin Timur'a atfen "dostum" diye hitap ettiği kaynaklarda belirtilmektedir. Bkz. Adam Knobler, "Timur'un Yükselişi ve Batı'nın Diplomatik Cevabı, 1390-1405", (çev. Musa Şamil Yüksel), *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XVIII, (Güz 2005), s. 235, 239.

¹⁰ Stephan Schmuck, "Jenkinson, Anthony", *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/jenkinson-anthony> (erişim: 14.02.2012). Jenkinson'un İran ile ticarete başlanması şeklindeki teklifleri karşısında Moskova Şirketi yöneticilerinin görüşleri hakkında bkz. *Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen: with Some Account of the First Intercourse of the English with Russia and Central Asia by Way of the Caspian Sea*, I, ed. E. D. Morgan-C. H. Coote, London 1886, s. 114-120.

görevlendirildi (1561).¹¹ Çar IV. İvan'ın seyahat için hemen izin vermemesi nedeniyle 1562 baharına kadar beklemek zorunda kalan Jenkinson, nihayet yola çıkış izni verildiğinde ambarlarında İran'da satılmak üzere 400 parça karziya yüklü iki gemiyle Astarhan'a hareket etti. Oradan denizyoluyla Derbent'e geçen Jenkinson Şamahı'da Şirvan Hanı Abdullah tarafından ağırlandı. O, Han'ın duvarları ipekle ve altınla süslenmiş, zenginliğini ve ince zevkini gösteren sarayı ile kendisine ikram edilen çeşit çeşit yiyeceklere oldukça şaşırtmış olmalı ki, daha sonra yazdığı raporda hem sarayı etraflıca tarif etmiş, hem de sofraya kaç çeşit yemek geldiğini bile belirtmiştir.¹² Jenkinson ve kafilesi daha sonra Şamahı'dan ayrılıp otuz günlük bir yolculuk neticesinde 2 Kasım 1562'de Kazvin'e ulaştı. Osmanlı elçisinin de kendisinden birkaç gün önce buraya gelmesi dolayısıyla Şah ile görüşmek için bir süre bekledi. 20 Kasım'da yanında sadece tercümanı olduğu halde Şah Tahmasb tarafından huzura kabul edilen İngiliz elçisi önce kraliçenin dostluk mesajını ilettili. Sonra Şah'tan Safevi ülkesi dâhilinde İngiliz vatandaşları için serbest seyahat ve ticaret hakkı gibi bir takım ayrıcalıklar talebinde bulunduysa da, istekleri Şah Tahmasb tarafından reddedildi. Jenkinson'a göre; Şah'ın kendisini geri çevirmesinin en önemli sebebi İngilizlerle ticarî rekabetin kendileri için doğuracağı olumsuz şartlardan çekinen Osmanlılarla Venediklilerin ve ipek ticaretini ellerinde tutan Şah'ın tebaası Ermenilerin itirazlarıydı.¹³

İstedliğini elde edemeyen Jenkinson kışı İran'da geçirmeyi tercih etti. Bu süre zarfında Moskova Şirketi'nin dikkatini buraya daha fazla çekecek bir takım pazar araştırmaları yaptı.¹⁴ 20 Mart 1563'te Moskova'ya dönmek üzere Kazvin'den ayrıldı. Şamahı'da Şirvan Hâkimi Abdullah Han ile bir kez daha görüşerek ondan Şirvan dâhilinde geçerli bir takım ticarî imtiyazlar sağladı. Moskova'ya ulaştığında tarihler 20 Ağustos 1563'ü gösteriyordu.¹⁵

Anthony Jenkinson, 1566 ve 1571'de iki kez daha Rusya'ya gelmesine rağmen İran'a bir daha ayak basmadı. Moskova Şirketi için yaptığı hizmetler nedeniyle kraliyet hanedanı armasıyla ödüllendirildi. Bu sayede siyaset ve ekonomi çevrelerinde oldukça itibar kazandı. Aktif ticarî hayatını sürdürerek 1577'de İspanya Şirketi'ne katıldı.¹⁶ Hırslı, girişken ve gözüpek bir karaktere sahip olduğu anlaşılan Anthony Jenkinson, her ne kadar Şah Tahmasb'tan ticarî imtiyazlar sağlamakta başarısız olmuşsa da, İran'ın ticarî potansiyelini ortaya koyup şirket tacirlerinin dikkatini buraya çekmeyi başarmıştı. Üstelik kendi çabasıyla gerekli izinleri alıp İran'a giderek Safevi Şahı ile görüşen ilk İngiliz olması, onun tarihe İngiliz-Safevi ilişkilerinin temellerini atan kişi olarak geçmesine yol açmıştır.

¹¹ Kraliçenin mektubu ve Anthony Jenkinson'un görevine dair bkz. *The Principal Navigations Voyages Traffiques & Discoveries of the English Nation*, III, (ed. Richart Hakluyt), Glasgow 1903, s. 3-18.

¹² *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, I, s. 125-133.

¹³ *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, I, s. 133-135. Şah Tahmasb, babasının gazabından kaçarak kendisine sığınmış bulunan Şehzade Bayezid nedeniyle bir süredir Osmanlılar tarafından sıkıştırılıyordu. Bu mesele, Jenkinson'un gelişinden az önce Bayezid'in Sultan Süleyman'ın elçisi ile Şehzade Selim'in adamlarına teslimi ve müteakiben katledilmesiyle (23 Temmuz 1562) Osmanlılar açısından çözüme kavuşmuştu, bkz. Şerafettin Turan, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, Ankara 1997, s. 134-135. 1555'teki barışa herhangi bir zarar gelmemesi için çaba harcayan Şah Tahmasb'ın, Osmanlıların tepki gösterebileceğini düşünerek Kraliçenin elçisine soğuk ve ilgisiz davrandığı düşünülebilir. Kaldı ki, Jenkinson Osmanlı elçisinin kendisine hiç hoşnut davranmadığını ve karşılaştığı Türk tacirlerin de aşağılayıcı bir şekilde "Frank" (herhalde Frenk) diye seslendiğini belirtmektedir, bkz. *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, I, s. 144.

¹⁴ R.W. Ferrier, "The Terms and Conditions under which English Trade Was Transacted with Safavid Persia", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 49, No. 1, in Honour of Ann K.S. Lambton, (1986), s. 50.

¹⁵ *The Principal Navigations Voyages*, III, s. 36; *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, I, s. 149-156. Abdullah Han'ın İngilizlere verdiği imtiyazlar hakkında bkz. s. 157-158.

¹⁶ Schmuck, *aynı yer*.

Anthony Jenkinson'un İran'a ilgisi Moskova'ya döndükten sonra da kesilmedi. Nitekim şirket temsilcilerini İran'a yeni bir seyahat düzenlenmesine ikna etti ve kış boyunca Safevi ülkesine baharda ikinci bir ticaret kafilesinin gönderilmesi için hazırlıklar yaptı. Bu kafilenin yola çıkmasını müteakiben Londra'ya gitmek üzere Moskova'dan ayrıldı (20 Haziran 1564).¹⁷

2) Thomas Alcook, Robert Cheine ve George Wren'in Seyahati (1564)

İran'a gönderilecek ikinci kafilenin başında Thomas Alcook, Robert Cheine ve George Wren bulunuyordu. Bu kişiler Moskova Şirketi'nin üyeleri arasından bizzat şirketin başındaki isimler olan Anthony Jenkinson ve Thomas Glover tarafından seçilmişlerdi. Amaçları Safevi makamlarıyla diplomatik temas kurmaktan ziyade ticaret yapmaktı. 10 Mayıs 1564'te Yaroslav'dan* hareket eden heyet nehir yoluyla 24 Temmuzda Astarhan'a, 21 Ağustosta da Şamahı'ya ulaştı. Burada Abdullah Han tarafından oldukça iyi karşılanan İngilizler bir takım ticarî faaliyetlerde bulundular. Aralarından Robert Cheine sattığı mallara karşılık alacaklarının önemli bir kısmını tahsil edemedi. Üstüne bir Rus'un bir Müslümanı öldürülmesiyle heyetin üzerinde kara bulutlar dolaşmaya başladı. Abdullah Han'dan yardım istemelerine rağmen söz konusu olay nedeniyle Hıristiyanlara olan kırgınlığından ötürü bekledikleri ilgiyi göremediler. Bunun üzerine Robert Cheine alacaklarını kurtarmak gayesiyle Şamahı'da kalırken, Thomas Alcook Kazvin'e gitmek üzere şehirden ayrıldı (20 Ekim 1564). Henüz birkaç gün geçmişti ki, kendisinin yolda soyulduğu ve öldürüldüğü haberi geldi. Moralleri bozulan İngilizler İran içlerine gitmekten vazgeçip geri dönmeye karar verdiler.¹⁸ Böylece Jenkinson olmadan, onun tavsiyeleriyle ve seçtiği kişilerce gerçekleştirilen bu ikinci İran seyahati istenilen amaca ulaşamadı.

3) Richard Johnson, Arthur Edwards ve Alexander Kitchin'in Seyahati (1565)

İlk iki seyahatte arzu edilen sonuç alınmasa da, Moskova Şirketi Safevi ülkesiyle ticaret yapma isteğinden vazgeçmemişti. Bu nedenle yeni bir kafilenin İran'a gönderilmesi hazırlıklarıyla başkan Thomas Glover bizzat ilgilendi. Oluşturulan kafilenin başına Edward Clark'ın getirilmesi düşünüldüyse de, onun ölümüyle yerine Richard Johnson seçildi. Alexander Kitchin ve Arthur Edwards ise kafilenin diğer üyeleri idi.¹⁹

Yolculuk için normal ticaret gemilerine oranla daha küçük ama otuz ton yük alabilen İngiliz tarzı bir gemi inşa edildi. Bu sırada Vologda'dan** ve Moskova taraflarından temin edilen ticarî emtialar Yaroslav'da toplandı. Tüm hazırlıklar tamamlanınca kafiye 1565 yılının 15 Mayısında Yaroslav'dan hareket edip 30 Temmuzda Astarhan'a, 23 Ağustosta Şirvan sahillerindeki Nizabad'a ve 11 Eylülde de Şamahı'ya ulaştı. Mallarını boşaltan İngiliz tacirler 17 Eylülde Şirvan Hanı Abdullah tarafından kabul edildiler ve kendisine bir takım hediyeler sundular. Fakat kısa süre sonra 2 Ekimde Abdullah Han ölünce İngilizler geçen sefer olduğu gibi sorunlar yaşamaya başladılar. Zira Han'ın ölümünü takiben Şirvan'da taht mücadeleleri başlamıştı ve bu kargaşada İngilizler alacaklarını tahsilde zorluklarla karşılaşıyorlardı. Bunun

¹⁷ Earnest V. Vaughn, "English Trading Expeditions into Asia under the Authority of the Muscovy Company (1557-1581)", *Studies in the History of English Commerce in the Tudor Period*, New York 1912, s. 152.

* Yaroslav, Moskova'nın 250 km kuzeydoğusunda Volga ile Kotorosl nehirlerinin kesiştiği noktada bulunan bir şehirdir. Burası Moskova ve dolaylarından nehir yoluyla Astarhan'a gidilmek istendiğinde yolculuğun başlangıç noktasıydı. Şehir hakkında bilgi için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Yaroslav> (erişim: 21.02.2012).

¹⁸ *The Principal Navigations Voyages*, III, s. 37-42, 49; *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, I, s. 150.

¹⁹ *The Principal Navigations Voyages*, III, s. 44; *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, II, s. 382.

** Vologda, Yaroslav'ın 200, Moskova'nın ise yaklaşık 500 km kuzeyinde bir şehirdir. Burası Moskova Şirketi'nin kullandığı önemli bir liman olan Beyaz Deniz'deki Arhangelks yolu üzerinde bulunuyordu. Bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Vologda> (erişim: 21.02.2012).

üzerine kafileden Alexander Kitchin, Kazvin'e gitmeye ve Şah Tahmasb ile görüşmeye niyetlendiyse de, henüz yola çıkmadan geçirdiği bir kaza sonucu 23 Ekimde öldü. Buna rağmen diğerleri Kazvin'e gitmekte ve Safevi Şahı'ndan İran'da ticaret için izin almakta ısrarlıydılar. Sonuçta Richard Johnson alacakları tahsil için Şamahı'da kalırken, Kazvin'e giderek Şah ile görüşme görevi Arthur Edwards'a verildi. Yalnız Edwards kışın gelmesi ve karayolunun da pek güvenli olmaması nedeniyle seyahati bahara erteleyip kışı geçirmek üzere Astarhan'a döndü.²⁰

Kış boyunca Astarhan'da kalan Edwards 26 Nisan 1566'da buradan hareket edip denizyoluyla önce Gilan'a, oradan da karayoluyla Kazvin'e ulaştı (25 Mayıs 1566). İngiliz tacir birkaç gün içinde Şah Tahmasb tarafından huzura kabul edildi (29 Mayıs). Getirdiği hediyeleri huzurda takdim eden Edwards, kendisinden oldukça yakın ilgi gördü.²¹ Bu ilginin nedeni Safevi Şahı'nın İngilizlere duyduğu yakınlık değil, bir yıl kadar önce Kazvin'e gelen Osmanlı elçisinin savurduğu tehditlerdi. Zira Osmanlı elçisi, iki devlet arasındaki barışı bozduğu takdirde Osmanlı limanlarından İran'a hiçbir surette kumaş gelmeyeceği konusunda Şah'a gözdağı vermişti.²² Haliyle kaygılanan Şah Tahmasb böylesi bir ihtimale karşı Avrupa mallarını nasıl temin edebileceğinin derdine düşmüştü ve şimdi İngilizler bunun için bir alternatif olabilirdi. Moskova Şirketi'nin temsilcisi Edwards bir ay sonra 29 Haziranda bir kez daha Tahmasb'ın huzuruna çıktı ve nihayet arzu edilen imtiyazları almayı başardı. Şah'ın verdiği imtiyazlar sayesinde İngilizler Safevi ülkesinde serbestçe seyahat ve yerli-yabancı tacirlerle ticaret yapabilme hakkı elde ettikleri gibi giriş çıkışlarda herhangi bir geçiş ücreti ya da gümrük vergisi ödemekten de muaf tutulmuşlardı.²³

Safevi Şahı'nın İngiliz tacirler için verdiği imtiyazlar Moskova Şirketi'ni İran ile bir an önce ticarete başlamak için iştahlandırdıysa da, bunun mevcut imkânlarla düzenli ve kârlı bir şekilde yürütülmesi pek de mümkün görünmüyordu. Zira şirketin önünde halledilmesi gereken bir takım sorunlar mevcuttu. Öncelikle esas faaliyet alanı Rusya olan şirketin İngiliz-Rus ilişkilerinin ve Rusya dâhilindeki ticaretin sağlıklı bir şekilde devam etmesi için yüklendiği bir takım sorumlulukları aksatmaması gerekiyordu. Ayrıca şirketin tüccar kadrosu Rusya ve İran ticaretini birlikte yürütmek için yetersizdi ve yeni üyelere ihtiyaç vardı. Yine İran emtiası nehir ve deniz yoluyla Astarhan üzerinden taşınacağı için yeni gemiler lazımdı. Kaldı ki, stoklar da yetersizdi ve şirketin Rusya'daki tedarikçileri ellerindeki bütün malı Moskova Şirketi'ne vermeye yanaşmıyorlardı.²⁴

Şirketin bir çıkış yolu aradığı bu ortamda Anthony Jenkinson 1566'da Rusya'ya tekrar geldi. Hemen çarlık nezdinde bir takım teşebbüslerde bulunup Beyaz Deniz'in Moskova Şirketi'ne üye İngilizler dışında bütün yabancı tacirlere kapatılmasının da dâhil olduğu yeni bazı ayrıcalıklar talep etti ve istediklerini almakta başarılı da oldu. Rus Çarı'nın 22 Eylül 1567'de onay verdiği imtiyazlar arasında İran ve Hazar ötesine açılmayı düşünen Moskova Şirketi'ne mensup İngiliz tacirlerin Rus resmî makamlarından izin almadan, malları kontrol edilmeden ve gümrüksüz bir şekilde gidip gelmesi de bulunuyordu ki, bu ayrıcalıklara Rus tacirler bile sahip değillerdi.²⁵ Böylece Rusya'da ticarî tekel kuran Moskova Şirketi'nin İran ile

²⁰ *The Principal Navigations Voyages*, III, s. 46-49; *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, II, s. 384-385.

²¹ *The Principal Navigations Voyages*, III, s. 54; *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, II, s. 393-394.

²² *The Principal Navigations Voyages*, III, s. 56-57.

²³ *The Principal Navigations Voyages*, III, s. 56, 59; *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, II, s. 395, 398. Şah'ın İngilizlere tanıdığı imtiyazlar hakkında bkz. s. 403-404.

²⁴ Vaughn, *a.g.m.*, s. 162-163.

²⁵ Aynı makale, s. 164-166.

ticareti geliştirmek ve Hindistan yoluna açılmak için önünde herhangi bir engel kalmamıştı. İşte bu şartlarda İran'a yeni bir ticarî seyahat daha gündeme geldi.

4) Arthur Edwards, John Sparke, Laurance Chapman, Christopher Faucet ve Richard Pingle'in Seyahati (1568)

Moskova Şirketi, Rusya'daki durumunu sağlamlaştırınca İran'a gidecek yeni bir ticaret kafflesinin hazırlıkları başladı ve ilk iş kafilenin başına Arthur Edwards getirildi. Zira Edwards; hem İran'a seyahat konusunda deneyimliydi, hem de İngilizlere verilen imtiyazlar onun çabalarıyla elde edilmişti. Bu nedenle Safevi Sarayı nezdinde belli bir itibara sahipti. Ayrıca çeşitli yollarla İran ticaretine yönelik düşüncelerini ve tavsiyelerini şirket yöneticilerine defaten iletmişti. Mesela; ona göre, İran'da İngiliz tacirlerin üslenmesi için Gilan, Şirvan'dan daha uygundu. Çünkü daha önceki tecrübeler İngilizlerin Şirvan'da sık sık sorun yaşadıklarını, alacaklarını tahsil edemediklerini ve muhatap bulamadıklarını gösteriyordu. Keza hırsızlar tarafından soyulmaları ve canlarına kastedilmesi de olağan bir durumdu. Buna mukabil Gilan; hem Safevi başkentine yakındı, hem de Hürmüz'e açılmak için uygun bir konuma sahipti. Bundan dolayı Hürmüz taraflarındaki ticaret imkânlarının araştırılması ve o bölge ile de ilişki kurulması için bir keşif seferi düzenlenmesini önermişti.²⁶

Arthur Edwards'ın idaresi altındaki dördüncü İran seyahatinde kafilde daha öncekiler gibi üç değil, beş tacir bulunuyordu. Edwards dışındaki diğer üyeler John Sparke, Laurance Chapman, Christopher Faucet ve Richard Pingle idi. Bunlar arasında John Sparke Portekizce bildiği için kafileye dâhil edilmişti ve İran'ın güneydoğusuna Hürmüz taraflarına gönderilmesi planlanıyordu. Tacirler yol hazırlıklarını tamamladıktan sonra Temmuz 1568'de Yaroslav'dan Astarhan'a hareket ettiler. Astarhan'da geçirilen kısa sürenin ardından kafil 14 Ağustosta Şirvan dâhilindeki Şabran şehrine yakın bir liman olan Bilbil'e ulaştı. Burada hiç hoş karşılanmadıkları gibi mallarını indirecek adam bulmakta bile zorlandılar. Üstelik geciktikleri için normal ticaret sezonunu kaçırmış ve herhangi bir ticarî faaliyette bulunamamışlardı. Bunun üzerine birbirlerinden ayrılıp İran'ın değişik bölgelerine gitmeye karar verdiler. Edwards, Sparke ve Chapman getirdikleri emtianın büyük bir kısmını alarak Kazvin'e doğru yola çıktılar. Faucet ile Pingle ise kalan emtiayı aralarında paylaşıp Şamahı ve Aras taraflarına yöneltiler.²⁷

Edwards, Kazvin yolunda Erdebil'de bir süre durup bazı ticarî faaliyetlerde bulunurken, Chapman da Tebriz'e giderek şansını orada denedi. Tebriz'deyken Gürcü prenslerinden birini temsilen gelen bir tacire yüz parçalık kumaş satışı gerçekleştirdi. Bu kişi ona aldıklarına karşılık para veya ipek teklif etmekle kalmayıp aynı zamanda ülkesine gelecek İngiliz tacirlere prensinden çeşitli ayrıcalıklar sağlamayı vadetti. Bu teklif üzerine Chapman tercümanını Gürcülerle anlaşma yapmak üzere Şamahı'ya gönderdiyse de, ilerleyen zamanda bu vaadin laftan ibaret olduğu anlaşıldı.²⁸

Chapman, Tebriz'den Kazvin'e geçip Edwards ile buluştu ve onun tarafından bu sefer Gilan'a gönderildi. Görevi Gilan'da iyi bir liman bulmak ve ticaret imkânlarını araştırmaktı. Seyahati boyunca Lahican ve Rudisar gibi yerlere uğrayan Chapman raporunda eyaletin yakın

²⁶ *The Principal Navigations Voyages*, III, s. 51-52; *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, II, s. 400-401.

²⁷ *The Principal Navigations Voyages*, III, s. 136-137; *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, II, s. 407-408.

²⁸ *The Principal Navigations Voyages*, III, s. 138-139; *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, II, s. 409-410.

zamanda Şah ordularınca istila edilip yağmalanmış olduğunu²⁹ ve bundan dolayı şu anda ticaret yapma olanağı bulunmadığını ifade etti. Öte yandan bölgenin şap ve ham ipek bakımından zengin bir bölge olduğu şeklindeki haberleri doğruladı.³⁰

Chapman'ı Gilan'a gönderen Edwards ise, Kazvin'de Şah Tahmasb ile görüşmek için uğraşıyordu. Nihayet saraya kabul edildiğinde Şah'a İngiliz tacirlerin yeni bir takım ayrıcalıklara ihtiyaç duyduklarını bildirdi. Ayrıca şimdiye dek Doğu Akdeniz pazarlarından dolayı bir şekilde temin edilen Avrupa menşeli yünlü ve pamuklu dokumalarla diğer bazı ticarî emtiayı doğrudan ve daha ucuza sağlamayı önerdi. Safevi Şahı bu teklife oldukça memnun olup kısa süre sonra İngilizler için yeni bir takım ticarî ayrıcalıklar vermekten çekinmedi. Yeni alınan imtiyazlar öncekine göre daha detaylıydı ve üstelik Gilan'a yönelik İngiliz planlarını uygulamayı kolaylaştıracak bir takım hükümler içeriyordu.³¹

Seyahatin sonunda geri dönen İngiliz tacirler başta Arthur Edwards olmak üzere yaptıkları değerlendirmelerde bir takım olumsuzluklara dikkat çekmişlerdi. Buna göre Şamahı ve Tebriz pazarlarında İngiliz mallarına ilgi beklenenden azdı. Yine İran'a başta Halep olmak üzere Doğu Akdeniz pazarlarından mal getiren tacirlerin takındığı düşmanca tavır ve saray nezdindeki teşebbüsleri, Osmanlıların muhalefetleri, yerel idarecilerin çıkardıkları engeller İngilizlerin ticaretini zorlaştırıyordu. Ayrıca İran'da yolculuk imkânları da oldukça güçlü. Buna rağmen Edwards; İngilizlerin İran ile yapacakları ticaretin, Portekizlilerin Hindistan ticaretine nispetle daha kârlı olabileceğini düşünüyordu. Ona göre İngilizler her yıl İran'a gidip gelebilirlerdi ama Portekizlilerin bir Hindistan seyahati en az iki yıl sürüyordu. Bu nedenle Ümit Burnu yoluna göre İran ve Rusya yolu daha avantajlıydı. Sonuç olarak Edwards, İran ile ticaretin sürdürülmesi ve ticarî seyahatlerin sıklaştırılmasını öneriyordu.³²

5) Thomas Bannister ve Jeffrey Duckett'in Seyahati (1569-1573)

Moskova Şirketi'nin Arthur Edwards başkanlığındaki kafileyi İran'a göndermeye hazırlandığı sıralarda İngiltere'den de Thomas Bannister ve Jeffrey Duckett adlı iki tacir bu kafileye katılmak üzere Rusya'ya hareket etmişlerdi. Fakat Moskova'ya vardıklarında diğerleri çoktan yola çıkmışlardı ve bu sebeple gelecek seneki seferi beklemek zorunda kaldılar. Ertesi yıl iki tacir yanlarında on üçü İngiliz, kırkı Rus toplam elli üç kişiyle ve yetmiş ton yükü Yaroslav'dan ayrıldı (23 Temmuz 1569). Kafile yolda Astarhan'a kırk mil kala Nogayların saldırısına uğradı. İki saatlik bir müsademe neticesinde Nogaylardan kurtularak büyük güçlüklerle 20 Ağustosta ancak şehre varabildiler. Birkaç hafta sonra şehir yetmiş bin Osmanlı ve Tatar askeri tarafından kuşatıldı³³ için bir buçuk ay kadar kaleden ayrılamadılar. Kuşatmanın sona ermesiyle birlikte denize açılan İngiliz tacirler Ekim sonunda Bakü-Şabran

²⁹ Bu sıralarda Şah Tahmasb'ın ordularının Gilan Hâkimi Ahmed Han üzerine yürüdüğü bilinmektedir. Çünkü Ahmet Han bir süredir faaliyetleriyle Safevi Şahı'nın egemenliğini tanımadığını gösteriyordu. Sonunda bu tavırları açık bir isyana dönüşünce Şah Tahmasb, Han Ahmed üzerine ordu gönderdi. Gilan arazisine giren ordu etrafı yakıp yıktı. Ahmed Han ise üzerine gelen ordunun şiddetine mukavemet edemeyip Kahkaha Kalesi'ne sığındıysa da, kısa süre sonra ele geçirilmişti. 1567/68 yıllarında gerçekleşen bu hadiseler hakkında bkz. Abdi Bey Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, (neşr. Abdülhüseyn Nevâî), Tahran 1369, s. 137.

³⁰ *The Principal Navigations Voyages*, III, s. 141; *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, II, s. 412-413.

³¹ *The Principal Navigations Voyages*, III, s. 143-147; *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, II, s. 416-419.

³² Vaughn, *a.g.m.*, s. 171-172.

³³ Akdes Nimet Kurat'a göre Osmanlı ve Tatar kuvvetleri tahminen 5 Eylülde eski Astarhan denilen bölgeye gelmişler, ay sonuna doğru da çekilmeye başlamışlardı. Bkz. *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, Ankara 1966, s. 129, 136. İngiliz tacirlerin altı hafta kadar kalede kaldıkları göz önüne alınırsa bu bilgiler doğru gibidir.

arasında bir liman olan Bilbil'e ulaştılar. Oradan Şamahı'ya geçerek burada kışladılar.³⁴ Yolculuğun bu aşamasında İngilizlerin, İran'a açıldıkları kapı olan Astarhan'ın Osmanlı ordusunca kuşatılmasına tepkisiz kalmaları ilginçtir. Zira yazdıkları mektup veya raporlarda kuşatmadan bahsetmelerine rağmen herhangi bir şekilde bu teşebbüse yönelik bir eleştiride bulunmadıkları görülmektedir.

Bahara kadar konakladıkları Şamahı'da 1.000 parçanın üzerinde karziya satan Bannister-Duckett ikilisi baharla birlikte Erdebil'e hareket etti. Duckett adamların yarısı ve bir miktar emtia ile Erdebil'de kalıp beş-altı ayını burada geçirdi. Onun ifadesiyle Erdebil ticarî bakımdan yetersiz ve dâhilî mücadeleler nedeniyle parçalanmış bir yer olduğundan umduğu gibi iş yapamadı. Bundan dolayı daha fazla Erdebil'de kalmayarak iki buçuk yılını geçireceği Tebriz'e gitti. Duckett'ten Erdebil'de ayrılan Bannister ise Kazvin'de Şah Tahmasb'ın huzuruna çıktı. Kendisine Kraliçe Elizabeth'in mektubunu takdim etti ve İngiliz tacirlerin İran'da çektiği sıkıntıları anlattı. Bannister, Şah'ın oğlu Hamza Mirza ile de iki buçuk saat süren bir görüşme yaptı. Bu mülakatlar neticesinde İngilizlerin imtiyazları gözden geçirilerek iyileştirilmesine karar verildi. Kazvin'de bulunduğu süre boyunca Bannister Safevi Sarayı ile iyi ilişkiler kurdu. Hatta Şah Tahmasb kendisinden bizzat 200 parça karziya satın aldı.³⁵ Bu sayede Bannister altı ayın sonunda Tebriz'e doğru yola çıktığında artık yanında Şah tarafından görevlendirilmiş silahlı muhafızlara sahipti. Böylelikle tehlikesiz bir şekilde Tebriz'e ulaştı ve herhangi bir tepkiyle karşılaşmadan sorunsuzca alışveriş yaptı. İlerleyen zamanda ham ipek almak için Şirvan'a geçti. Yanında tacir arkadaşı Lawrance Chapman ve beş yardımcısı olduğu halde Aras'a ipek almaya giderlerken yolda yedikleri ya da içtikleri bir şeyden zehirlenen kafiledeliklerin tamamı hayatını kaybetti (29 Temmuz 1571). Bu sıralarda Tebriz'de bulunan Duckett ise önce Kazvin'e, oradan da Kâşân'a geçti. Persopolis'i ziyaret ettikten sonra Şamahı'ya döndü. Buradan 1573 baharında Kazan'a gitmek niyetiyle ayrıldı.³⁶

Duckett, İran'da uzun bir süre kalmış olmasının da etkisiyle bu seyahatin sonunda Safevi ülkesi hakkında kapsamlı bir rapor sunmuş ve burada Safevi Şahlarına neden "*büyük sufi*" denildiğinden başlayarak halkın dinî, sosyal ve kültürel hayatını ana hatlarıyla ortaya koymuştu.³⁷ Şimdiye dek İran'a gelen tacirler arasında Anthony Jenkinson ile Arthur Edwards'ın bazı mektuplarında ve raporlarında İran şehirlerinden, ticarî hayattan ve Şah Tahmasb'dan bahsedilen kısa pasajlar hariç tutulursa Jeffrey Duckett bu derece kapsamlı bir rapor takdim eden ilk kişiydi.

6) Moskova Şirketi Tacirlerinin İran'a Altıncı ve Son Seyahatleri (1579-1581)

Edwards, Duckett ve diğer tacirlerin dönüşünden sonra Moskova Şirketi İran seyahatlerine uzun bir süre ara verdi. Zira 1570'lerden beri devam eden sıkıntılar şirketin ticaret hacmini düşürmüş, bu da yeni seyahatlerin düzenlenmesini engellemişti. Öte yandan İngilizlerin İran'dan uzak kaldığı yıllarda Safevi ülkesinde taht değişikliği olmuş ve Tahmasb'ın ölümüyle yerine önce II. İsmail (1576-1577), ardından Muhammed Hüdabende (1577-1587) geçmişti. Üstüne 1578'de Osmanlılar büyük bir orduyla Kafkasya'ya girerek

³⁴ *The Principal Navigations Voyages*, III, s. 150-151; *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, II, s. 423-425. *Calendar of State Papers Foreign, Elizabeth, Volume 9: 1569-1571*, (edt. Allan James Crosby), London 1874, nr. 813 (16 Nisan 1570).

³⁵ *Calendar of State Papers Foreign, Elizabeth, Volume 9: 1569-1571*, nr. 1685 (Mayıs 1571).

³⁶ *The Principal Navigations Voyages*, III, s. 151-154; *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, II, s. 427-429.

³⁷ *The Principal Navigations Voyages*, III, s. 158-166; *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, II, s. 432-440.

Safevilere savaş açmışlardı ve halen de bu savaş sürüyordu. Mamafih İngiliz tacirlerin İran'a giriş kapısı olan Şirvan ve Azerbaycan dolayları bu savaşta büyük ölçüde Osmanlıların eline geçmişti. Dolayısıyla İngilizler için İran şu anda belirsizliklerle doluydu. Yine de İran'a yeni ticarî sefer için organize olmaktan kendilerini alamadılar.

Hazırlanan kafilenin başına daha önceki deneyimlerine binaen Arthur Edwards getirildi. Diğer üyeler ise William Turnbull, Matthew Talboys ve Peter Garrard ile onların ortaklarıydı. 22 Temmuz 1579'da Beyaz Deniz'deki St. Nicholas Limanı'ndan yolculuğa başlayan tacirler 16 Ekimde Astarhan'a ulaştılar. Bu sırada Osmanlıların Şirvan'daki fetihlerine dair gelen haberler onları, geri dönmekle, seyahati ilkbahara ertelemek arasında bir tercihe zorladıysa da, nehrin buz tutarak geri dönüşü imkânsız hale getirmesi zorunlu olarak Astarhan'da kalmalarına yol açtı.³⁸

İlkbaharla birlikte Şirvan'dan gelen yeni haberler Safevilerin bazı başarılarına rağmen savaşın üstün tarafının Osmanlılar olduğu ve Derbent ile Şirvan bölgesinin büyük bir kısmını kontrollerinde tuttukları yönündeydi. Bunun üzerine Arthur Edwards İran'a satmak için götürecekleri malların yarısıyla Astarhan'da kalırken, Safevi ülkesindeki belirsizlik nedeniyle bu yıl ticaret yapmaya uygun ortam bulunamayacağını düşünerek iki adamını süratle Yaroslav'a gönderdi. Amacı şirketin Yaroslav'dan İran'a sevk etmeyi planladığı ticarî emtianın yola çıkarılmasını engellemektir.³⁹

İngilizler 27 Mayıs'ta Şirvan kıyılarında Bilbil ile Bakü arasında küçük bir liman olan Bildih'e ulaştıklarında bütün bölgenin Osmanlıların kontrolünde olduğunu gördüler. Buna rağmen karaya yanaşarak şanslarını denemeye karar verdiler. Kendilerini karşılayan bölgedeki Osmanlı subaylarından birisi Osman Paşa'dan ticaret kolaylığı ve bazı imtiyazlar sağlayabileceğini söyleyince Paşa ile görüşmek üzere Derbent'e yöneldiler. 29 Haziranda Derbent'e yanaşan İngilizlere bir miktar vergi ödemeleri şartıyla bölgede ticaret yapabilecekleri söylendi. Bu suretle malların büyük bir kısmını boşaltan tacirler, bir miktar emtiayı Bakü'ye gönderdiler. Aralarından Robert Golding Şamahı'ya yöneldiyse de, kısa süre sonra yolda öldürüldüğü ve mallarının yağmalandığı haber alındı. Öte yandan tacirlerin Bakü'ye gönderdikleri gemi dönüşte kazaya uğrayıp içindeki mallar ve parayla birlikte battı. Yaşanan talihsizliklere rağmen İngilizler Derbent civarından Osman Paşa'nın aracılığıyla bir miktar ham ipek satın alabildilerse de, bu istedikleri miktarın oldukça altındaydı. Bununla birlikte savaşın getirdiği kargaşa nedeniyle çevre şehirlere gitmek tehlikeli olduğundan Derbent'ten de ayrılamadılar. Dolayısıyla ne mal satabildiler, ne de yeterli miktarda ham ipek temin edebildiler. Onlar bu durumdayken Astarhan'da kalan seyahatin mihmandarı Arthur Edwards da Ağustos sonuna doğru ölmüştü. Derbent'te geçirilen dört ayın ardından Osmanlı idaresi İngilizlerden şehri terk etmelerini istedi (2 Ekim). Daha önce gemileri kazaya uğradığından tacirlerin yeni bir gemi temin edip şehirden ayrılmaları ay ortasını buldu. Aksilikler İngilizlerin peşini dönüş yolunda da bırakmadı. Volga ağzının donması nedeniyle gemileri buzlar arasında sıkışınca içindeki mallarla birlikte gemiyi terk etmek zorunda kaldılar. İlerleyen günlerde bir kurtarma operasyonu ile malların önemli bir kısmı kızaklarla Astarhan'a getirildi. İngiliz tacirler kışı burada geçirip nihayet 1581 baharında Yaroslav'a dönebildiler.⁴⁰

³⁸ *The Principal Navigations Voyages*, III, s. 212-219; *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, II, s. 441-447.

³⁹ *The Principal Navigations Voyages*, III, s. 219-220; *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, II, s. 447-448.

⁴⁰ *The Principal Navigations Voyages*, III, s. 228-245; *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, II, s. 452-472.

Moskova Şirketi'nin İran'a yönelik düzenlediği altıncı ticarî sefer tam anlamıyla bir hayal kırıklığıydı. Zira onların beklentisi uzun bir aradan sonra Safevi ülkesi ile yeniden ticarî bağları güçlendirmektir; ama Osmanlı-Safevi Savaşı sırasında değişen sınırlar ve şartlar İngilizlerin bambaşka bir ortamla karşılaşmalarına neden oldu. Yine de şanslarını deneyip Osmanlı kontrolündeki bölgelerde ticaret yapmaya çalıştılar. Ancak başlangıçta Osmanlı makamlarının kendilerine gösterdikleri ilgi bununla sınırlı kalırken, verilen sözler yerine getirilmedi. Üstelik savaşın kargaşası tacirlere çevreye açılma fırsatı tanımazken, bunu deneyenler canlarından ve mallarından oldular.

1570'lerden beri Rus hükümetinin çıkardığı sorunlar ve engellemelerle son seferin başarısızlığı şirketin İran ile ilgili planlarını yeniden gözden geçirmesine ve buraya yapılan ticarî seferleri durdurmasına yol açtı. Son seferin tamamlandığı 1581'de kurulan Levant Şirketi'nin Osmanlı toprakları üzerinden İran ve Hindistan emtiasını Avrupa'ya taşımaya başlamasıyla Moskova'da Hazar ötesine yönelik ilgi büsbütün azaldı. Moskova Şirketi Rus çarlarının kendilerine tanıdığı imtiyazlar çerçevesinde Rusya'daki ticaretini XVII. Yüzyılda da sürdürdü. Fakat bir daha İran'a ticarî seyahat düzenlenmesi gündeme gelmedi.

Sonuç

İngiliz Moskova Şirketi'nin İran seyahatleri İspanyol ve Portekizlilerin okyanuslardaki üstünlüğüne karşı bir alternatif yaratma çabasının sonucuydu. İlk başta hedef İran toprakları üzerinden Hindistan'a açılmak ve Hind mallarını bu yolla Avrupa'ya taşımaktı. Ne var ki şirket bunu yapamadı ve İran üzerinden Hindistan'a bir köprü kuramadı.

İran'a giden İngilizler yaşanan sorunlara ve tehlikelere rağmen burayla yapılan ticaretin kârlı olduğunu/olabileceğini her fırsatta dile getirdiler. Lakin şirketin muhasebe kayıtlarından pek azı günümüze ulaştığı için İngilizlerin bu süreçte İran ile yaptıkları ticaretin hacmi ve kazançlarını gösteren bilgiler oldukça yetersizdir. Bununla birlikte karziya denilen İngiliz yünlülerinin İran pazarında oldukça talep gördüğü, İngilizlerin de İran ham ipeği yanında baharat gibi bazı Hind emtiasıyla ilgilendikleri anlaşılmaktadır. Zaten İngilizlerin İran yolculuklarına, her seferinde büyük sorunlarla karşılaştıkları Şirvan'dan başlamakta ısrar etmelerinin nedeni buradan ipek satın almayı planlamalarıyla ilgili olmalıdır.

İngilizler her İran seyahatine büyük ümitlerle çıksalar da, işler hepsinde umdukları ya da planladıkları gibi gitmedi ve Safevi ülkesiyle istedikleri çapta bir ticareti hiçbir zaman için yapamadılar. Bunda Safevi halkının İngilizlere kuşkuyla yaklaşması kadar, İngilizlerin de Safevi ülkesini yeterince tanımaması başlıca etkendi. Nitekim çoğu yerde yerel yöneticilerle ve halkla yaşanan sıkıntılar birbirinin kültürüne ve yaşam tarzına uzak olmaktan kaynaklanıyordu. Öte yandan başta ipek olmak üzere İran mallarının en büyük alıcısı konumundaki Venedik ve Osmanlı tacirlerinin, Şah'ın tebaası olan ve ipek ticaretinde aracılık eden Ermenileri de yanlarına çekerek İngilizlerin ticarî teşebbüslerine muhalefet ettiklerini unutmamak gerekir.

1562 ile 1581 yılları arasında düzenlenen altı sefer Moskova Şirketi için arzu edilen sonuçları vermemiş olsa da, bu başarısızlık İngilizlerin İran pazarlarından uzak durmasını engellemedi. Nitekim 1600 yılında kurulan İngiliz Doğu Hindistan Şirketi kısa süre içinde bu kez güneyden Safevi ülkesiyle irtibata geçti. Hindistan Şirketi; Osmanlılara karşı kendisine bir müttefik ile ipek yolunun güzergâhı için Doğu Akdeniz dışında yeni bir alternatif arayan ve Hüzmüz'de Portekizlilere karşı mücadele veren Şah Abbas'ın bu beklentilerini bir ölçüde karşılayarak ondan sağladığı imtiyazlarla 1620'lerde İran pazarına girdi ve kısa sürede bu pazarın hâkimi oldu.

Kaynaklar**1) Ana Kaynaklar**

Abdi Bey Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, (neşr. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran 1369.
Calendar of State Papers Foreign, Elizabeth, Volume 9: 1569-1571, (edt. Allan James Crosby), London 1874.

Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen: with Some Account of the First Intercourse of the English with Russia and Central Asia by Way of the Caspian Sea, I-II, edt. E. D. Morgan-C. H. Coote, London 1886.

The Principal Navigations Voyages Traffiques & Discoveries of the English Nation, III, (edt. Richart Hakluyt), Glasgow 1903.

2) Araştırma ve İncelemeler

A Companion to Tudor Britain, edt. Robert Tittler and Norman Jones, Oxford 2004.
 Braudel, Fernard, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1993.

Clay, C.G.A., *Economic Expansion and Social Change: England 1500-1700, II, Industry, trade and government*, Cambridge 2005.

Epstein, M., *The Early History of the Levant Company*, London 1908.

Ferrier, R.W., "The Terms and Conditions under which English Trade Was Transacted with Safavid Persia", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 49, No. 1, in Honour of Ann K.S. Lambton, (1986), s. 48-66.

Gerson, Armand J., "The Organization and Early History of the Muscovy Company", *Studies in the History of English Commerce in the Tudor Period*, New York 1912, s. 1-126.

Goffman, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler, 1642-1660*, (çev. Ayşe Başçı-Sander), İstanbul 2001.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt I: 1300-1600*, (çev. Halil Berktaş), İstanbul 2000.

Knobler, Adam, "Timur'un Yükselişi ve Batı'nın Diplomatik Cevabı, 1390-1405", (çev. Musa Şamil Yüksel), *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XVIII, (Güz 2005), s. 231-243.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, Ankara 1966.

Lockhart, Laurance, "European Contacts with Persia, 1350-1736", *The Cambridge History of Iran, Volume 6, The Timurid and Safavid Periods*, edt. Peter Jackson and Laurance Lockhart, Cambridge 1986, s. 373-411.

Matthee, Rudi, "Anti-Ottoman politics and transit rights: The seventeenth-century trade in silk between Safavid Iran and Muscovy", *Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants*, Volume 35, (Année 1994), s. 739-761.

Portugal, The Persian Gulf and Safavid Persia, edt. Rudi Matthee-Jorge Flores, Peeters 2011.

Prestwich, Michael, *Edward I*, Berkeley & Los Angeles 1988.

Rota, Giorgio, "Safevî İramı ile Venedik Cumhuriyeti Arasındaki Diplomatik İlişkilere Genel Bir Bakış", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 899-906.

Turan, Şerafettin, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, Ankara 1997.

Vaughn, Earnest V., "English Trading Expeditions into Asia under the Authority of the Muscovy Company (1557-1581)", *Studies in the History of English Commerce in the Tudor Period*, New York 1912, s. 127-218.

3) İnternet Kaynakları

<http://en.wikipedia.org/wiki/Yaroslavl> (erişim: 21.02.2012).

<http://en.wikipedia.org/wiki/Vologda> (erişim: 21.02.2012).

Schmuck, Stephan, “Jenkinson, Anthony”, *Encyclopaedia Iranica*,
<http://www.iranicaonline.org/articles/jenkinson-anthony> (erişim: 14.02.2012).